
S O C I A L O R I G I N S O F D I C T A T O R S H I P A N D
D E M O C R A C Y - Barrington Moore Jr.

In zijn hoofdstuk over Engeland, tracht Barrington Moore tot een antwoord te komen op de vraag: waarom heeft industrialisatie in Engeland geleid tot een vrije maatschappij, en waarom gebeurde dit zonder openlijk geweld. Na verscheidene gebeurtenissen in de Engelse geschiedenis behandeld te hebben, komt Moore tot de conclusie dat het geweld in de Engelse geschiedenis geleidelijk aan is gekomen, en niet in de vorm van een revolutie. De ontwikkeling van het economisch leven zorgde ervoor dat democratie en niet diktatuur de regeringsvorm werd. De hogere klassen speelden hierin een belangrijke rol. Hun talent voor aanpassingsvermogen aan een situatie was, volgens Moore, het meest belangrijk element in Engeland's historische ontwikkeling.

Alhoewel men met lof moet spreken over Moore's werk, zijn kennis en kijk op de geschiedenis, blijven er punten waarop kritiek geleverd kan worden. Ter verduidelijking van dit kritiek is het nodig om eerst een samenvatting te geven van Moore's hoofdstuk over Engeland.

De Engelse Civil War wordt door Moore beschouwd als een belangrijk punt in de verandering van de maatschappij. Maar, zegt hij, de moeilijkheden die tot een burgeroorlog leidden, bestonden al een paar eeuwen. Tijdens de 14e en 15e eeuw werd een feodale en kerkelijke maatschappij vervangen door een niet kerkelijkgezinde maatschappij. De band tussen de hogere en lagere klassen, zoals gevormd door eigendom en bewerking van land, verdween, en daarmee het feodalisme, dat vervangen werd door (een zwak) absolutisme van de monarchie. De Wars of the Roses, 1455-1485, brachten met zich een verdere vermindering van de macht van de hogere klassen, waardoor de Tudor dynastie een kans kreeg om haar positie te versterken.

Vrede onder de Tudors leidde tot een toeneming van de handel in wol. Vanaf de 14e eeuw was Engeland een belangrijke wereldleverancier van wol. Zelfs de landelijke hogere klassen werden handel-minded. Het belang van het land lag niet meer in de politieke sfeer, maar het was economisch. Dus, concludeert Moore, vrede en wol maakte Engeland kapitalistisch, en een revolutie (de Civil War) maakte het kapitalisme democratisch. Daar de monarchie geen absolute macht kon krijgen, kon parlementaire democratie ingevoerd worden. Moore zegt: (Blz 7) "The key to the English situation is that commercial life in both town and countryside during the sixteenth and seventeenth centuries grew up mainly though not entirely in opposition to the crown".

Land werd niet meer gebruikt om mensen te onderhouden, maar als een investeringsmogelijkheid. Het werd gekocht en verkocht, zonder dat er enige, voorheen feodale obligaties aan vast zaten.

De landeigenaars werden zakenmensen, die winst wilden maken. Zij namen "commons" in beslag, zodat de boeren het land niet meer mochten bebouwen. Dit was het begin van het enclosure-systeem, en het gebeurde met wettelijke toestemming.

Het enclosure systeem werd vooral geëxploiteerd door een andere groep, uit een lagere klasse, de yeomen, die vaak zelf schapen hielden. Volgens Moore waren de yeomen het belangrijkste element bij de bevordering van het enclosure systeem.

De slachtoffers van dit nieuwe systeem waren de laagste klassen, de peasants. Zij hadden te weinig land om ervan te kunnen leven, en een achterlijke manier van landbebouwen. Soms werden ze helemaal van het land afgestuurd, en pogingen van de monarchie, b.v. Karel I, om dit tegen te houden, hadden niet veel succes.

Moore concludeert hieruit dat de moderne maatschappij naar Engeland gebracht is door de handelaars, de "men of commerce". In Frankrijk, gebeurde dit met de medewerking van de kroon. In Engeland verzette Elizabeth I, James I, Karel I zich hiertegen, want peasants zonder huis, noch baan brachten onrust.

Uitbepening van deze politiek bracht de monarchie in conflict met de gentry, een klasse die de macht had op het platteland. Dit was één van de oorzaken van de Civil War, welk een strijd was om de rechten van de gentry te handhaven. De boeren (peasants) lagen er dus buiten. Hiermee benadrukt Moore zijn stelling, dat de boeren geen direct voordeel van de economische en politieke ontwikkeling van Engeland hadden.

Land veranderde niet van eigendom na de Civil War. Bevestigd werd dat partikulier bezit voor de partikulier winst was. Er was verandering gekomen in de juridische en sociale verhoudingen. De Court of Star Chamber was weg, en de boeren hadden hun laatste verdediging verloren. De leiding van het land bleef in de handen van de hogere klassen. Maar op het platteland bestond er nauwe verwantschap tussen de adel en de burger, vandaar het ontstaan van een verbond tussen parlementaire democratie en kapitalisme.

Moore beschouwt enclosures als een voorbeeld van geweld zonder revolutie. Zij betekenden het einde van de traditionele landelijke maatschappelijke structuur. In de 18e eeuw nam het aantal enclosures sterk toe o.a. omdat er landbeheerders als leden van het parlement waren. Tegen 1832 had het enclosure systeem de Engelse landelijke maatschappij totaal veranderd. Het agrarische leven verminderde in de 19e eeuw en industrie en handel werden de basis van de economie, gevolg van de toenemende koloniale politiek. Nu was het de tijd om de politieke structuur te veranderen.

Gezien de boeren verdwenen waren uit het Engelse leven en opgenomen in de arbeiders klasse, verdween ook hun rol in de politiek

Parlementaire democratie werd dan ook gevestigd in de 19e eeuw ten koste van de koning. Het was een periode dat geld macht betekende. Geld was geconcentreerd bij de hogere klasse die de grootste groep in het parlement vormden. Om hun eigen machtspositie te kunnen handhaven stonden de hogere klassen een democratisch stelsel toe. Nu de reactionaire en conservatieve elementen (de boeren) verdwenen waren, was deze ontwikkeling mogelijk.

Democratie werd ingevoerd in de 19e eeuw als een reactie tegen een vrees voor absolutisme zoals elders in Europa voorkwam. De adel en de burgers wilden hun positie handhaven, en de steun van de lagere klassen krijgen. Om dit te bereiken moesten zij zich aanpassen. Zo werden de verschillen tussen de klassen hoe langer hoe kleiner.

Moore's conclusie is dat drie situaties leidden tot democratie in Engeland: een sterk en onafhankelijk parlement, een commerciële en industriële belangengroep, die economisch onafhankelijk was, en de aanwezigheid van het boerenprobleem.

Alhoewel Moore wilde bewijzen dat de industrialisatie van Engeland tot een vrije maatschappij leidde, en dat alle politieke, sociale en economische veranderingen zonder enig geweld plaats vonden, is het hem niet volkomen gelukt. Over industrialisatie is heel weinig gesproken. Moore laat niet zien hoe de industrialisatie opgelegd is. Jammergenoeg behandelt hij te veel het agrarische leven van Engeland. Hij heeft laten zien dat land en landbouw de basis van de klassestructuur waren in Engeland, en dat door een verandering van deze grondslag de peasants verdwenen en de koning en de adel hun politieke macht verloren. Klassestrijd in de 19e eeuw bestond er tussen de burgers en de adel om de steun van de arbeiders. Verder geeft Moore toe dat de industriële elite gewoonten van de adel overnam, b.v. het kopen van buitenhuizen. Aan het einde van zijn hoofdstuk zegt Moore dat tegen het begin van de 20e eeuw de belangrijkste vraagstukken in de maatschappij te maken hadden met het opnemen van de industriële arbeider in het democratisch stelsel. Het was dus eigenlijk nog steeds een kwestie van opgenoemen worden door zij die de macht in handen hadden, met name de hogere klassen. Verandering werd niet veroorzaakt door de lagere klassen. De hogere klassen hadden de economie in handen, volgens Moore, vandaar dat de Engelse maatschappij een kapitalistische maatschappij werd. Maar de kleine man zorgde op politiek gebied dat hij niet al te veel onderdaan werd, en zo ontstond een democratie. Engeland werd dus een kapitalistische democratie. Dit argument loopt te gemakkelijk, en er zit dan ook tegenspraak in, want Moore heeft ook geconstateerd dat economische macht politieke macht betekende. Wel zegt hij dat in de 19e eeuw de adel de steun van de arbeider nodig had om zijn macht te handhaven. Maar het feit dat de industriële elite adellijk gewoontes overnam heeft toch ook zijn belang.

Moore heeft verscheidene tegenstrijdigheden staan in zijn boek. Toch weet hij zich altijd goed te dekken, met het gevolg dat hij het voor de criticus erg moeilijk maakt. Moore manipuleert de feiten. Hij heeft een idee en de feiten moeten zich hieraan passen.

Wanneer men Moores discussies over de enclosures (omsloten stukken land) bekijkt, valt het op dat Moore niet op de hoogte is van de nieuwste historische onderzoeken. Het enclosure systeem was al in ontwikkeling voor het einde van de 16e eeuw, wat door Moore als begin datum wordt genoemd. Maar het werd inderdaad in de 18e eeuw een meer uitgebreid systeem en begon toen pas enige invloed op de maatschappij uitte oefenen.

Al in de 12e en 13e eeuw waren er wat later enclosures genoemd werden. De grote vraag naar wol in de 15e eeuw had het gevolg dat men liever schapen ging houden dan het land bebouwen. Zo werd het enclosure systeem bevorderd. Enclosures betekenden economische vooruitgang, niet een uitbreiding van het bezit van de landbeheerder. De opheffing van de kloosters in de 16e eeuw stelde meer land beschikbaar. De boer zelf had voordeel van het enclosure systeem. Hij werd arbeider en kreeg een vast inkomen. Nu was hij niet meer afhankelijk van de produktie van zijn klein stukje land. Er was ook geen depopulatie, zoals Moore beweert. In sommige streken van Engeland was er verschuiving van de bevolking, maar in het algemeen was dit niet zo. Enclosures leidden dus niet tot een achteruitgang van de boerenstand.

Verder zegt Moore dat de Stuarts tegenstanders waren van het enclosure systeem. Karel I was een tegenstander, maar uitsluitend omdat het hem de gelgenheid gaf boetes op te leggen. Het was niet ter verdediging van de boeren, daar peinsde hij niet over. De latere Stuarts trokken zich niets aan van de ontwikkeling van het enclosure systeem.

Wel heeft Moore gelijk wanneer hij zegt dat het enclosure systeem een belangrijke fase was in de ontwikkeling van de maatschappij, n.l. het sociale stelsel op het platteland veranderde totaal. Maar het systeem was deel van een algemene ontwikkeling in de landbouw, waardoor betere methodes werden toegepast en de opbrengst verveelvoudigd kon worden. Trouwens, van de counties waar het enclosure systeem bestond, bestond slechts 2% of 3% van het land uit enclosures, volgens de historicus G.R. Elton.

Wanneer Moore spreekt over het zwakke absolutisme van de monarchie, is de eerste vraag die te binnen schiet: welke periode bedoelt hij? Kijk eens naar de vorsten Hendrik VIII, Elizabeth I, James I, Karel I (eerste deel van zijn regering). De vorst was ook nog altijd opperbevelhebber van het leger, en de geschiedenis heeft altijd getoond, dat wie de macht heeft over het leger, daarmee ook het koninkrijk vast in handen heeft.

Het feodale systeem werd vervangen door een parlementair systeem, niet een zwak absolutisme van de monarchie. Binnen het parlementair systeem werd de positie van de vorst sterker, zijn rechten werden nu wettelijk bevestigd. Particulier recht zoals onder het feudalisme, werd vervangen door koninklijk recht. De wetshervormingen van Hendrik II in de 13e eeuw deden dit juist. Hendrik VII heeft zijn rivalen het land uitgezet en trad streng op tegen konplotten.

De laatste belangrijke kritiek op Moore's beschouwing van Engeland betreft zijn mening over de 19e eeuw; Volgens Moore zag de 19e eeuw een vreedzaam proces van verandering in de Engelse maatschappij. Het was helemaal niet zo vreedzaam. De Reform Act van 1832 bracht een einde aan zestig jaar agitatie. De 19e eeuwse wetten werden ingevoerd, niet ter bevordering van de democratie, maar meer ter bescherming van de positie van de adel, de kern van het parlement. De Engelse adel zag dat het moest toegeven aan de burgerij om te voorkomen dat het haar eigen geprivilegieerde positie helemaal zou verliezen. Het parlement was bang dat er anders een revolutie zou komen. Hoewel er geen boeren-probleem was, deed zich nu een arbeiders-probleem voor. Trouwens, volgens Norman Gash, een vooraanstaand Engels historicus, waren de sociale wetten van de 19e eeuw niet de voornaamste kwestie van de politiek. Er werd niet aan de lagere klassen gedacht en aan wat zij zouden willen hebben; zij konden dit nauwelijks op enige manier kenbaar maken, alleen namelijk door middel van opstanden. Deze kwamen vooral in de jaren 1840 - 1850. Daarna werden vakbonden gevormd die het vaandel van de arbeiders droegen. In die jaren waren er verscheidene stakingen (in 1844 één van vijf maanden), en geweld was er genoeg. Misschien heeft Moore deze beweging verkeerd beoordeeld daar hij zich meer met de agrarische maatschappij bemoeide, en dit was een stedelijke beweging - genoemd de Chartist Movement. Wel was het een beweging wiens begin en einde te danken was aan slechte en verbeterde toestanden op het land. Het was b.v. een tijd van grote droogte en honger. Twintig jaar later, toen de sociale wetten geleidelijk aan ingevoerd werden, was dit meer ter handhaving van de status quo, dan ter bevordering van de democratie.

Dit waren enkele punten van kritiek op Moore's hoofdstuk over Engeland. Er zijn meer kleinere punten; b.v., soms praat hij te veel in het algemeen: een studie van een deel van Engeland bewijst .... en het zal elders ook zo geweest zijn, e.d. Moore heeft het grotendeels over de rol van de boeren in de verandering van de Engelse maatschappij, maar opstanden van boeren in de middeleeuwen leverden weinig op, en de boer (peasant) aan sich bestond niet meer na de Civil War. De kleine man in de stad heeft meer invloed gehad, vooral in de tijd van de industrialisatie. Bij hem was er meer werkeloosheid, slechte woonomstandigheden e.d. Hij was de agitator, niet de arbeider op het land.

Gezien het feit dat Moore van origine een socioloog is, is het merkwaardig dat hij niet de eigenschappen van het Engelse volk heeft bestudeerd. Het is een aard, die zich meestal gauw aanpast aan een veranderde situatie, hoewel het aanvankelijk de verandering moeilijk te accepteren vond. Door aanpassing konden ook enkele oude gewoontes worden behouden. Zo ontstond een mengsel van gevorderde democratie, waar klasse nog veel betekent. Maar het allerbelangrijkste van de ontwikkeling van de Engelse geschiedenis is,

dat het geweld geleidelijk aan kwam, en niet in de vorm van een revolutie, zoals in Frankrijk en Rusland.

Ter konklusie, kunnen Moore's drie situaties die tot democratie leiden veranderd worden in : een sterk parlement, dat zijn belangen handhaafde, economisch onafhankelijke commerciële en industriële groepen en moderne agrarische methodes, de aanwezigheid van een "arbeiders-probleem" in de 19e eeuw.

Dineke van Wijnen

Evolution and revolution in France.

In het tweedehoofdstuk komt Moore's visie op de Franse Revolutie ter sprake. Het is zijn bedoeling om in dat hoofdstuk aan te tonen, dat ook in Frankrijk het platteland is geweest, dat de beslissende rol in de gebeurtenissen van de revolutie heeft gespeeld. Dit nu is m.i. een zeer oorspronkelijke opvatting en ik zou geen historici kennen, die een dergelijke gedachtengang ooit verdedigd hebben.

Het een en ander brengt in de eerste plaats met zich mee, dat mijn bespreking van Moore's visie geen "recensie" in de eigenlijke zin van het woord worden zal; ik zal proberen hier en daar met Moore in discussie te treden en een poging doen om aan de hand van mijn kennis van de 'orthodoxe' auteurs te laten zien, hoezeer Moore's mening afwijkt van de gangbare opinies.

In de tweede plaats lijkt mij het redelijk (ook in verband met de lengte van deze bespreking), gezien de expolieve strekking van Moore's betoog, niet dieper in te gaan op dat deel van Moore's overzicht, waar hij, of zich aansluit bij bestaande opvattingen, of partij kiest in een bepaalde discussie tussen historici. Dit is vooral het geval, daar waar het Ancien Régime ter sprake komt, de Vendeé en de zgn. aristocratische reactie van voor '89. Wat deze materie betreft, wil ik mij beperken tot de opmerking, dat ik nog nooit in een zo kort bestek een intelligenter, nauwkeuriger en evenwichtiger synthese van deze problematiek onder ogen heb gehad. Ik zal daarom vooral paragraaf vijf, waar het buskruit ligt opgeslagen, onder de loupe nemen. Moore heeft deze paragraaf genoemd: "The Peasants' Relationship to Radicalism during the Revolution", en ik zou in deze paragraaf de volgende driedeling willen aanbren-

- gen:
1. de toestanden op het platteland, boerenradicalisme, oppositie tegen het feodalisme, de 'loi agraire' en de enclosure-beweging;
  2. het Parijse radicalisme van de Sans-Culottes (S.C.), Jacques Roux etc.
  3. de interactie van beide elementen, zoals deze bijv. tot uitdrukking komt in de maatregelen van de overheid en tenslotte de val van Robespierre.

I. Om de Revolutie te begrijpen, zegt Moore, moet men op de lagere sociale klassen letten; en hij begint dan ook de gevolgen, die

de Revolutie voor de toestanden op het platteland had te analyseren. Het eerst richt hij zijn aandacht op de enclosures, waarvan hij zegt, dat de arme boeren deze wél wilden, maar de rijkere niet; deze tegenstrijdige verlangens resulteerden in een polarisatie op het platteland. Pogingen tot modernisatie droegen daar noch het hunne toe bij, evenals slechte oogsten, het Eden-verdrag en allerlei omstandigheden daarbuiten, die later ook zozeer bij zouden dragen tot de paniek van de Grande Peur. Dus, concludeert Moore, er zijn op het platteland twee revolutionaire houdingen: 1e. die van de rijke boeren, die gericht was tegen het aspect van willekeur in het feodalisme, 2e. het radicalisme van de arme boeren. Ongeïnteresseerdheid in de grote vragen die het Frankrijk van 1789 bezighielden, was bij beide houdingen sterk te vinden. De polarisatie tussen rijk en arm op het platteland kreeg tijdens de Revolutie nieuw voedsel door de verkoop van de nationale goederen en van de geconfiscieerde landen van de émigrés. Het radicalisme op het platteland, aldus geprikkeld, nam de vorm aan van de roep om de zgn. 'loi agraire', d. w.z. streven naar gelijkheid van eigendom, collectivistische ideeën, 'greniers d'abondance' etc. In het algemeen was het plattelandsradicalisme antikapitalistisch; ook nog onder het Ancien Régime was er een sterk ressentiment tegen de introductie van kapitalistische methodes op het platteland, ongeacht of deze van feodalistische of antifeodalistische herkomst waren.

De Montagne, onder de indruk van deze radicalisatie, besloot wat toe te geven, zodat haar politiek t.a.v. het platteland wat linkser werd; achter de enclosures werd meer druk gezet. Het gevolg was, dat de rijkere boeren zich van de Revolutie afwendden, vooral na de afkondiging van de maximumprijzen en nadat de "armées révolutionnaires" de oogsten voor de overheid in beslag begonnen te nemen.

Commentaar op I.

In het algemeen valt hier niet al te veel over te zeggen. Wat de enclosures betreft, hier sluit Moore zich bij Cobban's mening aan, nl. dat deze ten voordele waren van de kleine boeren en ten nadele van de rijke boeren. Alle Fransen, Sée, Lefebvre, Labrousse en Godechot zijn de tegenovergestelde mening toegedaan. Lefebvre zegt nog, dat in de chaos van 1789 de boeren de enclosures verbraken, maar laat zich er niet over uit, of hij hier de arme of de rijke boeren bedoelt. Wél noemt hij het verzet van de kleine boeren tegen de introductie van kapitalistische arbeidsmethoden. Wat het radicalisme betreft, benadrukt Cobban de rol die de overbevolking hier heeft gespeeld; Godechot geeft er cijfers over. Lefebvre spreekt ook van een 'crise agraire', en noemt in dit verband ook de huisindustrie, waar Moore jammer genoeg niet over spreekt. Hij waarschuwt ervoor de gebeurtenissen van 1789 als een uiting van radicalisme te beschouwen; het was logisch, dat de boeren het feodalisme aanvielen, zij alleen hadden er last van, en zij meenden de wil van de koning uit te voeren, toen zij tegen de feodale verplichtingen in het geweer kwamen. Aan de andere kant zegt Lefebvre, in tegenstelling tot Labrousse, dat de boeren minder bezwaren hadden tegen de feodale lasten, dan tegen de verplichtingen, die zij t.o.v. de overheid hadden.

Tenslotte, wat de politiek van Montagne t.o.v. het boerenradicalisme betreft, Lefebvre is het met Moore eens, dat deze door de omstandigheden afgedwongen werd en dus pragmatisch was; Matthiez

daarentegen vond deze politiek principieel. De revolutionaire wetgeving was trouwens lang niet mals: op het doen van voorstellen in de zin van de "loi agraire" stond de doodstraf, sinds begin 1792

II. Moore krijgt de indruk, dat al hij bij de bestorming van de Bastille het radicalisme een rol gespeeld heeft, toen nl. potentiële radicalen uit angst voor een aristocratisch complot, en de troepenconcentraties rond Parijs bemerkend, door hun ingreep de Revolutie redden. Geschrokken door dit radicalisme en uiteraard meer nog door de gebeurtenissen in juli op het platteland begrepen de gematigden elementen in de Constituante, dat het niet aan te raden was een poging te ondernemen dit revolutionair élan op het platteland te onderdrukken, zodat dankzij de voorstellen van de vicomte de Noailles en de hertog d'Aiguillon in de "nuit des sacrifices" de afschaffing van het feodalisme tot stand kon komen. Ook was het het radicalisme, dat de Constituante de afschaffing van de verkoopbaarheid van de ambten en de gelijkheid voor de wet afdwong, en Moore ziet hierin, althans hier niet onterecht, dunkt mij, een rechtvaardiging van het radicalisme in. Vervolgens bekijkt Moore de verschillende revolutionaire "journées". Vrees voor een militaire coup, het idée fixe van vanuit Frankrijk geëxporteerd graan, de inflatie, de oorlog, dat alles resulteert in de 10e augustus, voor Moore, evenals voor Lefebvre niet zozeer een Parijse opstand alswel een nationale révolte. De massacres ziet Moore als een spontane actie van de Parijzenaars (hij zal zich hiermee willen richten, denk ik, tegen hen, die beweren, dat Danton daar de hand in heeft gehad). Na het verraad van Dumouriez ziet men de laatste verschuiving naar links, zoals dat vorm aanneemt bij de val van de Girondijnen. Als in de zomer en de herfst van '93 de prijzen van de levensmiddelen beginnen te stijgen is de weg vrij voor Jacques Roux en zijn "enragés". Zij hadden egalitaire idealen en wensten afschaffing van elke vorm van speculatie zoals Godechot Roux citeert: " qu'est-ce que la liberté, quand le riche peut, par son monopole, exercer le droit de vie et de mort sur ses semblables". Deze volksbeweging maakte de heroïsche tijd van de Terreur mogelijk. Ondanks de verraad en de talloze moeilijkheden slaagde de overheid er toch in een hongersnood te voorkomen, hoewel het principe van het economisch liberalisme tijdelijk opgegeven moest worden.

III. De interactie van stad en platteland. Dit is het stuk, waarin Moore naar mijn idee zijn werkelijke bedoeling uiteenzet, en waarin de Franse Revolutie beoordeeld wordt in het licht van de strekking van het gehele boek.

Welnu, Moore zegt dan, dat iedere keer, wanneer de behoudende krachten de gang van de Revolutie een halt wilden toeroepen, het steeds het radicalisme was, dat de Revolutie weer voortzweepte, naar links, en dat elk van deze radicale impulsen slechts vrucht konden dragen (i.e. een verschuiving naar links bewerkstelligen) voor zover zij door het platteland gesteund werden. (voorbeelden: 14 juli '89, 10 augustus '92, 31 mei - 2 juni '93). Zo waren dan de boeren de arbiters van de Revolutie. De afschaffing van het feodalisme was de eerste van hun successen. S.C. en arme boeren waren het er beiden over eens, dat het marktmechanisme buiten werking gesteld moest worden; het wantrouwen jegens de rijken was bij beiden heel sterk. Aan de hand van de val van Robespierre licht Moore zijn stel-

ling, dat de boeren de arbiters van de Revolutie waren, toe. Hij zegt dan, dat de S.C. de regering gedwongen hadden een economische politiek te volgen, die weliswaar de Revolutie redde, maar de boeren van haar vervreemde. De inflatie, die de regering niet wist te stoppen verstikte het plattelandsradicalisme. De decreten, waarin prijsmaxima werden afgekondigd toonden de boeren, dat de Parijse regering zich aan hun wensen weinig gelegen liet liggen, en, zoals Moore met Lefebvre meent, hun wensen zelfs nauwelijks begreep.

Zo brak dan onder Robespierre het conflict tussen de stad en het platteland uit en wat de vorm aannam van een verbreken van de economische contacten, d.w.z. de boeren brachten hun producten niet langer naar de stad. De rest is heel eenvoudig: prijzen en ellende in Parijs stegen, de S.C. werden ontevreden over het bewind van de Montagne, die zij als verantwoordelijk voor hun "misères" beschouwden. Zij waren niet langer bereid om ook maar een vinger voor Robespierre uit te steken; diens val volgde dan ook prompt. Desalniettemin was het radicalisme met de val van Robespierre niet verdwenen: in prairial '95 stak het nog weer de kop op, maar er kwam dit maal geen steun van het platteland meer, en deze opstanden konden daarom makkelijk onderdrukt worden.

Commentaar op III. De zwakke stee in Moores betoog lijkt mij de wijze, waarop hij de contacten tussen stad en het platteland behandelt, en het is ook daarop, dat ik de aandacht zou willen richten.

Alle historici zijn het er over eens, dat het samengaan van groepen uit de 3e stand en de boeren in de Revolutie een grote rol gespeeld heeft en aan de Franse Revolutie een zeer specifiek karakter gegeven heeft. Ook (of: zelfs) Brinton erkent de grote invloed van de boeren, maar is van mening, dat dit geen kracht was, die zelf sturend optrad (cf. zijn "but on the foundations of the Jacobin Republic the influence of the peasantry was negligible, if not, indeed, negative"). Brinton zegt, dat de boeren de Revolutie ingingen met een nauwkeurig omschreven doel, nl. de afschaffing van het feodalisme, en, toen dat eenmaal achter de rug was, toen interesseerde de rest hen nog maar weinig. Lefebvre is het daar in grote lijnen wel mee eens, maar hij gaat nog een stap verder, nl. de boeren wilzijs inziens ook een verdeling van de biens nationaux op grote schaal: Lefebvres visie kennende, zal hij hier wek vooral over de boeren spreken. Maar zodra de boeren bemerkten, dat dat niet stond te gebeuren, toen "ils abandonnaient la Révolution à la bourgeoisie", (Lefebvre). Toch, zoals ik al eerder de gelegenheid had op te merken herkent Lefebvre ook heel duidelijk die nog linksere stroom van boerenradicalisme, met zijn hang naar collectivisme, het wantrouwen tegen de "grands fermiers" gaf aan dit radicalisme een antikapitalistische kleur. Brintons verklaring voor de aanwezigheid van het plattelandsradicalisme is een beetje kinderachtig; hij zegt, dat al heel snel na het uitbreken van de Revolutie de communicatie tussen stad en platteland door de verwarring verbroken werd; nu hadden de Jacobijnen een hechte organisatie opgebouwd en die stelde hen in staat het radicalisme aan te wakkeren; zo noemt Brinton stukken wetgeving, die het in Parijs niet haalden, maar die in de provincie werden doorgevoerd. Ook Cobban ziet het boerenradicalisme, maar hij heeft bedenkingen tegen Lefebvres vrij stringent doorgevoerd onderscheid tussen plattelandsproletariaat en een zgn. plattelandsbourgeoisie, i.e. de rijkere boeren. Cobban meent, dat de sociale struc-

tuur op het platteland veel vloeiender is, veel ingewikkelder, en daarom Lefebvres analyse te kunstmatig is en weinig met de werkelijkheid overeenstemt. Bovendien vindt Cobban deze "plattelandsbourgeoisie" een mal begrip; Zijns inziens typisch een woord dat pour le besoin de la cause geformeerd is. In ieder geval is nu wel duidelijk dat vele historici de controverses op het platteland een van het stedelijk onderscheiden, specifiek ruraal karakter toekennen. Lefebvre spreekt, dunkt mij, daarom voor velen, wanneer hij de zeer belangrijke stelling formuleert, dat de boerenrevolutie een geheel eigen autonomie heeft, en daarom niet zomaar zonder meer in het grote kader van de Revolutie geplaatst kan worden. Zo zegt Godechot, dat weliswaar het tot op zekere hoogte samengaan van de bourgeoisie en de boeren voor een deel te danken was aan de revolutionaire ideologie, maar dat men daarbij niet moet vergeten, dat deze ideologie door boeren en bourgeoisie geheel verschillend werd geïnterpreteerd. En ook wat het antikapitalisme betreft, zegt Lefebvre, dat dit op het platteland, vanwege zijn gerichtheid tegen het feodalisme een geheel andere geaardheid had, dan bij het grote stadsproletariaat. Ik krijg de indruk, dat Moore de tegenstelling tussen stad en platteland, heel scherp, bijna als een principiële belangen-tegenstelling ziet, dit o.m. op grond van de omstandigheid, dat hij op een gegeven moment Robespierre laat kiezen tussen de S.C. en de boeren, of het één, of het ander, tertium non datur. Ik weet niet welke waarde hieraan toe te kennen in Moores redenatie; aan de ene kant versterkt het zijn standpunt (het opgeven van Robespierre wordt erdoor verduidelijkt) maar aan de andere kant verzwakt het deze (er schijnt minder basis voor samenwerking tussen S.C. en boeren).

Het is nu die samenwerking tussen de boeren en de S.C. waar ik in Moores betoog het meeste moeite mee heb. Hoe moeten we ons die steun van het platteland aan de stad voorstellen?. Wat betreft de 10e augustus, daar ligt de zaak relatief eenvoudig, dit kan men inderdaad een nationale beweging noemen, in zoverre dit bijv. tot uitdrukking komt in de petitie van het platteland, waarin om afschaffing van het koningschap verzocht werd (Godechot daarentegen zegt, dat de journées van de 20e juli en 10e augustus spontaan bij de S.C. ontstaan zijn en hij minimaliseert aldus de invloeden van buiten de stad). De verschuiving van de 10e augustus is in dit opzicht een verschuiving te noemen, die aan een nationaal gevoelde behoefte voldeed, maar, naar mijn idee, liggen de zaken toch wel wat anders bij de septembrisades en de journées van 31 mei, 2 juni en 5 september '93. Op blz. 92 zegt Moore naar aanleiding van de radicale opstanden in '95: "but this popular revolutionary fervor produced no results. The countryside refused to budge on behalf of Paris". Men zou dus zeggen, dat Moore deze betrokkenheid van het platteland bij de revolutionaire gebeurtenissen vanaf '89 tamelijk actief wil interpreteren. Dit komt mij althans wel wat kras voor; wanneer men het boekje van Rudé leest over de "crowd in the Revolution", vindt men daar weinig aanwijzingen voor de stelling, dat er plattelanders waren, die in de loop van de Revolutie naar Parijs trokken om daar de radicale boer uit te hangen. Uiteraard zullen er zeker wel "laboureurs" naar Parijs gegaan zijn, maar mij dunkt, dat, zodra zij daar gearriveerd waren, zij zich met de specifieke belangen en wensen van het stedelijk proletariaat geïdentificeerd zullen hebben. Kortom, de conceptie van "support from the countryside" in actieve zin voor het stedelijk radicalisme lijkt mij toch

niet zeer aannemelijk.

Aan de hand van Moores interpretatie van de val van Robespierre kunnen wij deze betrokkenheid van het platteland met de gebeurtenissen in de stad in een nog ander licht zien. Immers Moore zei, dat de agrarische politiek van de overheid de boeren van de stad vreemde, met het gevolg, dat zij geen graan meer leverden, de ellende in de stad steeg, zodat Robespierre weinig later door iedereen in de steek werd gelaten. Hier is dus sprake van een ondersteuning in wat ik zou willen noemen "passieve" zin, de boeren hadden de macht om op een gegeven ogenblik "nee" te zeggen, en konden aldus de gang van zaken in Parijs beslissend beïnvloeden. Het is natuurlijk dwaasheid te ontkennen, dat de Franse boeren deze macht bezaten, maar dat is toch wel een factor van alle tijden: wanneer vandaag de Amerikaanse boeren weigeren zouden hun producten naar de markt te brengen, dan zou dat voor de Westerse wereld ook allerlei sociale en politieke consequenties hebben. Maar dat is nu een keer het probleem niet, Het gaat er in de eerste plaats om, waarom dan de stad in dergelijke omstandigheden op een bepaalde manier reageert. Zo zou ik bijv. in tegenstelling tot Moore zeggen, dat, wanneer er gesproken wordt over de macht van de boeren om te bepalen tot waar de radicalisatie van een Revolutie gaan zal, dat dan de boeren de ontwikkeling veel meer in handen hebben door, na een bepaalde tijd niet geleverd te hebben, weer wèl te gaan leveren, i.p.v. omgekeerd (Moores opvatting).

Nu lijkt het mij, dat, wanneer Moore spreekt over datgene, wat ik de "passieve steun" genoemd heb, wij het over de rijkere boeren hebben. Moore schijnt zich dit wel te realiseren, blijkens blz. 88, zie ook onder I, maar over de onaangename implicaties, die dit voor zijn theorie heeft, laat hij zich niet uit. Dat hier juist de rijkere boeren ter tafel komen, ligt voor de hand. Het plattelandsproletariaat was natuurlijk niet bij machte om voorraden aan te leggen; en wanneer de Montagne de producten van het platteland zoveel mogelijk in handen trachtte te krijgen, dan was dit een actie die gericht was tegen de rijkere boeren, die deze producten in enige quantiteit bezaten, en het zich dus konden permitteren deze vast te houden in de bedoeling daar later een hogere prijs voor te maken. Ook was de afkondiging van de maximumprijzen en de linkser wordende politiek van de Parijse overheid als een steun, niet alleen voor het stadsproletariaat, maar ook voor het plattelandsproletariaat bedoeld, aangezien de arme boeren nooit voldoende produceerden om zichzelf in leven te houden; daarom hun arbeid moesten verkopen om met het aldus verdiende geld levensmiddelen te kopen. De maximumprijzen waren dus ook in hun voordeel. Dus, wanneer Moore de boeren de arbiters van de Revolutie noemt, dan moet hij hier de rijkere boeren mee op het oog hebben.

Het punt is nu, dat deze boeren al ver voor de val van Robespierre reden hadden om ontevreden te zijn: de Constituante trachtte al de enclosures te forceren (ik sluit mij hier dan bij Cobbans en Moores visie op de enclosures aan), reeds in september '92 werden de maximumprijzen afgekondigd en zelfs de Législative had al getracht bij de verkoop van de biens nationaux de kleine boeren te begunstigen, door hen toe te staan in kleine groepjes te kopen en door hen allerlei betalingsfaciliteiten te geven; de roerend goedbelasting van '91 betekende nog een extra last juist voor de rijkere boeren. Men kan dus zeggen, dat na de 4e augustus '89 de rijke boeren wei-

nig plezier aan de Revolutie beleefd hebben. Ondanks dat ziet men toch in (augustus '92) juni en september '93 steeds verschuivingen naar links. Zeker, het zijn eerst de armées revolutionnaires geweest, die in het najaar en de winter van '93 het platteland met de stad deden breken, maar de 27e maart '94 werden deze armées revolutionnaires alweer opgeheven, en lang voor de val van Robespierre was het economisch contact tussen stad en platteland alweer hersteld. In Moores betoog kunnen de gevolgen van de instelling van de armées revolutionnaires daarom geen principiële, maar slechts een incidentele rol spelen. Aan de andere kant moet men constateren, dat de schaarste in prairial '95 groter was dan in '94, toch was er in '95 geen sprake van een verschuiving naar links.

Samenvattend zou ik willen zeggen, dat ik Moores gedachte over een steun van het platteland zou willen onderscheiden in een actieve steun van het plattelandsproletariaat en de passieve steun van de rijke boeren. Het lijkt mij, dat t.a.v. de mate van radicalisatie dat de Revolutie te Parijs vertoonde, de eerste van ondergeschikt belang is. De rol van de tweede zou ik niet willen onderschatten zeker niet in het begin van de Revolutie, maar ik zou er in geen geval een beslissend karakter aan toe durven schrijven. De rol van de passieve steun is nooit determinerend geweest voor de gebeurtenissen in Parijs. Waarom niet, daar zal ik tenslotte nog iets over zeggen.

Ik zou daartoe de aandacht willen richten op de S.C., en dit vooral in het licht van wat ik de passieve steun heb genoemd. Die positieve steun zie ik nl. alleen in 1789, wanneer het boerenoperoer op het platteland inderdaad een impuls is voor de Revolutie (4 aug.). Bedenklijk voor Moores standpunt is hier nog de alom gedeelde opinie, dat de Grande Peur juist een boerenreactie was op de val van de Bastille en niet andersom: de Grande Peur valt in de twee laatste weken van juli en de eerste van augustus. Het is dan mogelijk, zoals Lefebvre suggereert dat de uitgesproken houding van het platteland tot de val van het koningschap heeft bijgedragen, maar na de deze 10e augustus zou ik geen actie van steun van het platteland voor het Parijse radicalisme aan kunnen wijzen. Rest nog de passieve steun.

Belangrijk in Moores redentatie zijn de afkondigingen van prijzenmaxima, dit was al vlak na het uitbreken van de oorlog begonnen, maar het hoogtepunt werd eerst in het najaar en de winter van '93 bereikt. Nu zien we, dat, waar deze prijzenmaxima eerst in de herfst van '93 (zij dateren van rond 20 september '93) het effect teweegbrachten van een economische breuk tussen stad en platteland, er al in februari '93 opstootjes van de S.C. waren. (bedenk hierbij Moores visie: boerenontevredenheid resulteert in economische breuk, gevolg: S.C. geven Robespierre de schuld, resultaat: Robespierres val). Wat de maximumprijzen betreft, is het inderdaad zo, dat de afkondiging daarvan een stagnatie in het economisch verkeer tussen stad en platteland bevorderde, maar men moet daarbij dan niet vergeten, dat de hele opzet ervan was, dat niet instelling van maximumprijzen de voedselprijzen nog verder omhoog gedreven zou hebben, met het gevolg, dat de S.C. nog zoveel meer reden tot ontevredenheid zou hebben gehad. In de zomer van '93 namen deze opstootjes al veel ernstiger vormen aan, en het was dan ook toen, nl. 21 juni, dat Jacques Roux als spreekbuis van het S.C.'isme zijn verontwaardiging te kennen gaf over de sociale politiek van de Montagne, die hij te rechts vond. Mensen als hij, Varlet en andere be-

langrijke enragés wilden toen al een verdere radicalisering van het regeringsbeleid. Dit wil alles zeggen, dat reeds lang voordat de boeren hun wrevel over het landbouwbeleid van de overheid in daden tot uitdrukking brachten, er een controverse ontstaan was tussen de Montagne en de S.C.. Voor de Hébertisten en de enragés was het tot dan toe samengaan met de Montagne geen kwestie van ideologische noodzaak geweest, maar slechts een zaak van tactiek: d.m.v. de Montagne hoopten zij de Conventie in handen te krijgen en wanneer dat zo eenvoudig niet zou blijken te zijn, dan desnoods met behulp van een nieuwe journée. En dat was nu juist waar de Montagne bang voor was: de "mouvements sectionnaires" en de anarchistische elementen in het S.C.-isme zagen Robespierre c.s. met grote ongerustheid aan. Het is daarom binnen het kader van de ontwikkelingen in de stad zelf volkomen logisch, dat, toen Hébert, Varlet, Ronsin en Vincent fôt stakingen opriepen, de Montagne bij deze gelegenheid de belangrijkste enragés gevangen nam en hen liet guillotineren. Hiermee

heeft Robespierre zijn oppositie van links geëlimineerd, zoals hij dat in het voorjaar '94 met zijn oppositie van rechts de indulgents, o.a. Danton en Camille Desmoulins, doen zou. Men kan zich gemakkelijk voorstellen, dat het juist dit was, dat Robespierre zijn aanhang onder de S.C. deed verliezen, en meer nog, door zich aldus geen rekenschap te geven van waar zijn werkelijke steun lag, deze potentiële (!) steun in het uur van het gevaar met haar kaders de mogelijkheid ontnam om zich voelbaar te maken. De gedachte is dus dat de Montagne, door zich van de spreekbuis van haar linkervleugel te ontdoen, het contact met dat deel van de Parijse bevolking dat haar al of niet om principiële redenen steunde, verbroken had.

Zo ziet men, dat op de avond van de 9de thermidor zich inderdaad een menigte van 3000 S.C. ("une force redoutable", zegt Lefebvre) voor het Hôtel de Ville ter verdediging van Robespierre verzamelde, maar, omdat de leiders ontbraken was deze menigte tot werkeloosheid gedoemd en zij werd snel uit elkaar geworpen door de geweldige wolkbreuk, die juist die nacht een einde maakte aan een hittegolf, die al wekenlang (zo U wilt decaden lang) de Parijzenaars geplaagd had. Lefebvre spreekt hierover de duidelijke woorden: "ainsi l'autorité de la Convention prévalait et les Robespierriéristes vérifiaient où conduisaient la condamnation des Hébertistes et la dispersion des cadres insurrectionnels". En over Robespierres ingreep t.o.v. de Hébertisten zegt hij nog: "La chute des Hébertistes marque le commencement du reflux". Ook Palmer meent, dat dat de revolutionaire mentaliteit onder het volk aan het einde van '93 al haar hoogtepunt bereikt had en dat het Robespierres liquidatie van de Hébertisten was, die de steeds verdergaande radicalisering tot stilstand had gebracht.

Een belangrijk punt lijkt mij tenslotte nog de vraag, of toename van de ellende in de stad nu zo zonder meer tot gevolg zou hebben, dat met Robespierres val de radicalisatie tot stilstand zou komen. Bij de vorige journées was het steeds zo geweest, dat de ellende en de honger in de stad tot een verdergaande radicalisatie hadden geleid; en als op de 9de thermidor de stormklok geluid wordt, waarom gebeurt dat dan die dag niet? Dat lijkt mij althans een vraag voor de beantwoording waarvan men in de eerste plaats naar de stad moet kijken en pas in de tweede plaats naar het platteland. Zo kan bijv. ook het feit, dat 3 à 4 dagen vòòr de 9de thermidor de maximumsalarissen gehalveerd waren, van een grotere

invloed op de gebeurtenissen zijn geweest, dan men in het algemeen van een dergelijke incidentele maatregel zou mogen verwachten (Palmer).

Daarom, alles bij elkaar, zou ik als voornaamste oorzaken van Robespierres val willen noemen, in de eerste plaats de oorlogseconomie, waar Lefebvre een grote rol aan toekent, en die ongetwijfeld brede lagen van de bourgeoisie van Robespierre vervreemd heeft, in de tweede plaats het tot standkomen van een onherstelbare breuk tussen S.C. en de Montagne en ten derde de Terreur, die velen voor hun eigen leven deed vrezen en daardoor tenslotte ook de machine in beweging heeft gebracht, die Robespierre ten val zou brengen. Ik zou daarom geneigd zijn de rol van de boeren, zeker na augustus '92, een veel minder voornamste plaats toe te kennen, dan Moore dat doet. Van een actieve steun aan de Revolutie blijkt weinig, en een passieve steun kon sui generis al weinig stuur geven aan de loop van de gebeurtenissen. Zo konden ook de grote S.C. - opstanden van prairial '95 onderdrukt worden dankzij de veranderde krachtsverhoudingen binnen de stad zelf, en dankzij de houding van het leger. Gebrek aan steun van de boeren speelde hier m.i. nauwelijks enige rol van betekenis.

Frank Ankersmit

De Amerikaanse Burgeroorlog: De laatste kapitalistische revolutie

Barrington Moore stelt in dit hoofdstuk als centrale vraag: Kwamen de instituties, die vereist waren voor een plantage-economie gebaseerd op slavernij op enig punt ernstig in botsing met de instellingen nodig voor een kapitalistisch industrieel systeem?

Hij meent dat er zuiver economisch gezien geen sprake is van een inherent conflict tussen loon- en slavenarbeid. Daarom moeten er speciale historische omstandigheden geweest zijn die een ontwikkeling, zoals Duitsland die te zien gaf, nml. een overeenkomst tussen een agrarische maatschappij gebaseerd op onvrije arbeid en een opkomend industrieel systeem, verhinderden.

In Amerika vormde zich een andere coalitie, die vooral het werk was van politici en journalisten, nml. tussen het industriële Noord-Oosten en het agrarische Westen, dat economisch steeds nauwer daarmee verbonden raakte door de levering van graan en vlees. De zakenwereld zou de vraag in het Westen naar goedkoop land steunen (Homestead Act - 1862). Het Westen stemde op zijn beurt in met een hoger tarief (Morill Tariff - 1861).

Deze coalitie schakelde voor een tijd tenminste de klassieke reactionaire oplossing voor de problemen van een groeiende industrie uit, nml. een coalitie van de Noordelijke industriëlen en Zuidelijke planters gericht tegen de slaven, kleine boeren in het Westen en arbeiders in het Noorden. Want er waren ook factoren die tot deze samenwerking hadden kunnen leiden. Het Noorden verzorgde het transport, de verzekering en de afzet van de katoen. En ja de financiële crisis van 1857 steeg de afzet van het Noorden in het Zuiden. Maar de afwezigheid van een radicale arbeidersklasse,

die een bedreiging zou kunnen vormen voor de industriëlen en van sterke buitenlandse vijanden maakte een Duitse of Japanse ontwikkeling niet noodzakelijk.

Het brandpunt van de geschillen tussen het Noorden en het Zuiden was de slavernij. Barrington Moore meent dat morele geschilpunten beslissend waren. Maar, zegt hij, deze geschilpunten zijn onbegrijpelijk zonder de economische structuren, die deze schiepen en ondersteunden. Het fundamentele probleem werd nu meer en meer of de federale staatsmachinerie de ene dan wel de andere maatschappij ondersteunen zou. De gematigde politici zagen het als hun taak het evenwicht tussen het Noorden en het Zuiden te bewaren. Moore verwijt hen, dat zij liever het slavernijprobleem wilden onderdrukken dan er structurele hervormingen voor zoeken. Juist hun positie werd door de gevolgen van de Kansas-Nebraska-Act van 1854, door de financiële crisis van 1857 en de actie van John Brown uitgehoud.

De coalitie tussen de Noordelijke industriëlen en de Zuidelijke "Junkers" zou na 1876 onder druk van radicale boeren in het Westen en arbeiders in het Noord-Oosten tot stand komen. Tenslotte filosofeert Moore over de mogelijkheid dat het Zuiden de Burgeroorlog gewonnen had en in staat zou zijn geweest het plantagesysteem naar het Westen uit te breiden. In dat geval zou een situatie zoals die in Rusland aan de vooravond van de Revolutie bestond mogelijk zijn geweest.

Op het eerste gezicht is de visie, die Moore op de Amerikaanse Burgeroorlog ontwikkelt, bijzonder aantrekkelijk. Zonder te vervallen in een eenzijdige economische of morele interpretatie of in het voetspoor te treden van de revisionistische geschiedschrijvers heeft hij als het ware getracht een synthese van deze opvattingen te geven. Toch is hij daar naar mijn mening niet geheel in geslaagd. Ik wil drie punten van kritiek noemen.

1e. Niet duidelijk wordt of Barrington Moore aan de morele factoren (die naar zijn mening beslissend waren) een autonome werking toekent. Of worden deze morele factoren "bestimmt" door de economische onderbouw? Ik vrees dat de schrijver hier om de hete marxistische brei heenloopt.

2de. Moore geeft geen bevredigende verklaring voor het feit dat de Noordelijke partner in de klassieke conservatieve coalitie die na 1876 ontstond de Zuidelijke domineerde en dat deze coalitie een veel minder repressief karakter droeg dan die in Japan en Duitsland, waar de coalitiegenoten ook meer elkaars gelijken waren.

3de. De angst van Moore, dat Amerika bij een Zuidelijke overwinning een landbouwstaat met een zwakke industrie zou zijn geworden (de Russische situatie vóór 1917) komt mij bepaald overdreven voor. Het plantagesysteem immers kon zich wegens klimatologische omstandigheden niet onbeperkt uitbreiden.

Carel Zuil

DE TECHNISCHE COMMISSIE VAN GRONIEK KAN OOK JOUW HULP GEBRUIKEN
MELD JE HIERVOOR AAN BIJ TOM BOS !!!!!!!!

CAFE - SATÉ HAVENZICHT (Th. Vernet)

Het adres voor Saté

Diverse lekkere hapjes

&

'n heerlijk glas bier

Billijke prijzen

LAGE DER A 37 GEOPEND VAN 20.00 - 02.00 uur

Jan van Arkel

In de 14de eeuw verkeerde het bisdom Utrecht in een staat van verval. Het wereldlijk gebied bestaande uit het Nedersticht en het Oversticht werd overheerst door de naburige vorsten. De bisschop had binnen zijn gebied nauwelijks gezag. In het boek

Jan van Arkel, bisschop van Utrecht

bespreekt de auteur, Dr. C. A. Rutgers, hoe Jan van Arkel erin slaagde zijn bisdom sterk te maken door de positieve krachten der steden te bundelen en zijn eigen positie veilig te stellen zowel op wereldlijk als op kerkelijk terrein.

Een boeiend boek over een veelzijdig man.

f. 26,-. ISBN 90 01 07753 6

Verkrijgbaar bij de boekhandel en bij de uitgever

WNI

WOLTERS-NOORDHOFF